

Predgovor

SAN O BEKSTVU

Romanu *Dan odlaganja* – objavljenom u Izabranim delima Aleksandra Tišme u beogradskoj Prosveti (1997) – prethodile su dve njegove varijante ili verzije. Prva – kraća pojavila se pod naslovom „Mrtvi ugao“ u formi pripovetke ili novele u istoimenoj knjizi još 1973. godine, dok je trima poglavljima dopunjen roman *Begunci* Tišma objavio osam godina kasnije.* Zasnovan umnogome na ličnom iskustvu te oblikovan proživljenom osećajnošću i idejama, ovaj roman – zajedno sa romanima *Široka vrata* i *Za crnom devojkom* – mogao bi se posmatrati i kao deo trilogije u kojoj pronalazimo nešto što bismo mogli nazvati autobiografskim autorskim supstratom. Iz Tišminog *Dnevnika* (1942–2001) očito je da se njegovim romanesknim prvencem mogu smatrati upravo *Široka vrata*, iako su rukopis, odmah pošto je završen 1957. godine, odbile dve izdavačke kuće. Odbijanje koje je tada obrazloženo lošim jezikom uzdrimalo je samokritičnog Aleksandra Tišmu koji se prvo oglasio kao pripovedač i pesnik, esejista i dramski

* Četvrto poglavlje romana *Dan odlaganja* objavljeno je kao pripovetka, po čijem je naslovu „Iskušenja ljubavi“ ime dobila i zbirka iz 1995. godine. Pripovetka je objavljena i u Celokupnim delima Aleksandra Tišme u tomu *Povratak miru. Iskušenja ljubavi* (Novi Sad: Akademska knjiga 2016).

pisac, i kojem se romaneskna forma otimala i izmicala mu, iako joj je od samih stvaralačkih početaka težio. Doživевši neuspeh sa *Širokim vratima*, Tišma je svoj drugi roman sa radnim naslovom „Begunci” pisao punih pet godina – od 1959. do 1964. godine, prekidajući i odlažući ovaj posao tako što se ponovo vraćao pripoveci i putopisima. Da je i po okončanju pisanja bio nezadovoljan ostvarenim, vidljivo je iz činjenice što je nedovršen roman prvo objavio kao pripovetku. Konačna, definitivna forma što će je ovaj dobiti u Izabranim delima – do koje je pisac ovog puta došao skraćivanjem – govori nam o tome da je Tišmu ovo rano delo zaokupljalo i mučilo sumnjama i nezadovoljstvom više od tri decenije. Piscu kojeg su proslavili romani pisani na „jevrejske teme“ – remek-dela u kojima je tematizovan moralni, filozofski i egzistencijalni problem zla, posmatran u istorijskom kontekstu Drugog svetskog rata i Holokausta – bilo je očigledno veoma stalo da se u Izabranim delima pojavi finalna verzija ranog romana kojom bi, konačno, bio zadovoljan.

Problem ovladavanja romanesknom formom bio je kod Aleksandra Tišme vezan za problem pronalaženja i formulisanja adekvatnih tema. U dnevničkim beleškama iz ratnih i poratnih godina – što bi mogle poneti i Džojsov naslov „Portret umetnika u mladosti“ – upoznajemo mladića koji je u svakom smislu ekstremni individualista – iz čije ličnosti kao vulkan izbijaju izuzetno snažan libido i stvaralačka ambicija. U vremenu rata i okupacije, ovog mladog čoveka sasvim malo ili gotovo nimalo ne zaokupljaju brige oko preživljavanja – ni njega samog ni njegove porodice, u kojoj se ukrštaju geni i krv dva tada najprokaženija i najugroženija naroda: jevrejskog i srpskog. U godini kada postaje punoletan i kada je u vreme

Novosadske racije njegova baka ostala živa pukim slučajem – pošto je vraćena iz dugog reda što se protezao od grada do gubilišta na Dunavu iznenadnom naredbom o prekidanju krvoprolića – mladi Tišma zaokupljen je pitanjem na kom jeziku treba da piše: na srpskom ili mađarskom? Njegova samosvojnost, izdvojenost i različitost, nepripadanje koje su kasnije tumači mahom vezivali za jevrejsko poreklo – osveščena i eksplicirana u dnevniku mladića koji zna da mora postati pisac ili da ga neće biti – u stvari je tako jasno umetnička i toniokregerovska. Tu tezu potvrđuje i činjenica da se mladi Tišma odmah identifikovao sa glavnim junakom Manove priče o umeticima koji su osuđeni na izdvojenost i samoću, ali i na čežnju za pripadanjem običnim ljudima i običnom životu gde se osećaju kao uljezi i stranci. Otuda, shvatiće još na pragu punoletstva Aleksandar Tišma, preostaće mu, kao piscu, samo jedna mogućnost – da „predmet svoje čežnje konkretizuje u umetnosti“ (35).^{*} Nošen usredsređenom voljom za stvaranjem, mladi Tišma život i ne doživljava kao svoj već kao materijal za pisanje. Iako od samog početka sam sebi dovoljan i sklon samoanaliziranju u meri da pisanje o sebi želi da konkretizuje i u umetničkoj formi (u planu je „roman o mladiću koji je pun želje za apsolutnom moći, za apsolutnim, za apsolutnim mirom“ (31)), kontakt sa drugima – od kojih nikome istinski ne pripada – potreban je, i on ga mora uspostaviti, ako ni zbog čega drugog a ono zarad pisanja. Odnos prema zajednici možda je najjasnije vidljiv u onome što Tišma naziva „sebičnom pozadinom svog nacionalizma“. Odlučivši

^{*} Svi navodi, ukoliko nije drugačije naznačeno, preuzeti su iz knjige Aleksandar Tišma, *Dnevnik (1942–2001)*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2001.

da će pisati na srpskom jeziku, što će ga učiniti srpskim piscem, mladi Aleksandar Tišma krajem 1943. godine nije više „ravnodušan prema vaskrsu srpske, odnosno jugoslovenske države“. On je zabrinut za sudbinu naroda za koji piše: „... mene zabrinjava sudbina Srpstva – želeo bih da narod za koji u prvom redu pišem bude što snažniji i značajniji“ (39).

Želeći tako da se u posleratnim godinama „legalizuje“ u društvu naglašeno kolektivističkih vrednosti – što, međutim, zahvaljujući komunističkoj ideologiji, imaju pre svega socijalni a ne nacionalni predznak, odnosno nadnacionalnu, jugoslovensku boju – Tišma je suočen sa problemom umetničkih tema ili književne građe. Znajući da može da piše samo o onom što mu je poznato, položiće zavet spisateljske vernosti malome gradu: „O, mali grade, tvoj sam i ostaću tvoj dok živim, tebe ću mrzeti zbog uvreda i čeznuću za tobom jer si me na pragu života grejao svojom vlažnom naftalinskom toplotom. A ukoliko budem pevao, opevaću tebe, pa makar pesmom koja ubija nadahnuće“ (81). Iako u svojoj vlastitoj porodici pronalazi „divan materijal“ (92) za pisanje o životu malih ljudi u skućenoj sredini, moraće ga odbaciti kao suviše bliskog vlastitim osećanjima. Kao pisac realističkog proseca, sa istinom (koja je po njemu etična) i stvarnošću kao primarnim načelima kojima se u pisanju rukovodi, Tišma je već tada znao da neposredno proživljeno iskustvo njegovo pero ne može sublimisati u veliku literaturu – što je teza od koje će poći i kao priznat autor u pristupnoj akademskoj besedi pod naslovom „Nenapisana priča“ (1989). Živeći pod neprekidnim pritiskom saznanja o nužnosti kompromisa, koji pisac-usamljenik mora da načini sa društvom u kojem živi, Tišma će sebe nazvati lažovom, glumcem, pritvoricom

(107), koji pristaje da učestvuje u podeli zadatih uloga kako bi kao umetnik bio uvažavan i nagrađen čitalačkom pažnjom. Nagadajući da bi predmet savremenog društvenog romana trebalo da veže za politiku i ideologiju pobjedničke i jedine vladajuće partije – u koju će biti primljen sa istom ravnodušnošću sa kojom će dočekati i vlastito brzo isključenje – Aleksandar Tišma sa druge strane zna da sam ne može autentično pisati o herojima i njihovoj plemenitoj žrtvi za slobodu, koja je tih pedesetih godina, i pošto je rat uveliko završen, predstavljala glavnu temu u književnosti. Kada oseti da je zreo da u svojoj tridesetoj godini napiše prvi roman, pisac je zabrinut, pa i očajan zbog „netašice tema“: „Šta pisati u ovom pustom vremenu 'kada se ništa ne dešava'!“ (259). Predratni buntovnici poput Bogdanovića, Krleže i Gligorića ukazuju mu se kao „režimski pisci“, što je za mladog Tišmu očigledan znak stvaralačkog potonuća. Sukob folklorista i modernista ne dotiče ga, kao što ga ni nekoliko godina ranije nije kao pisca dotakla drama partijaca vernih Informbiroa. Pošto je još 1949. godine postao sekretar *Letopisa Matice srpske*, a time i neposredni svedok prilika i zbivanja u kulturi socijalističke Jugoslavije – teskobe i skučenosti male sredine, ali i sivila nevidljivih ograničenja jednoobrazne totalitarne ideologije – subverzivnost i konflikt koje shvata kao osnovu prave, dobre literature Tišma ne pronalazi čak ni u krugovima slobodoumnih oponenta režimu. „Kafanski anarhizam – eto to je današnja kultura“ (162). Takav, izdvojen od društva i *mainstream* socijalističke kulture i njenih vrednosti, Tišma je svestan da mu, ako hoće da bude autentičan književni glas u svom vremenu, ostaje samo da opisuje sebe „i to sebe prilično izdvojenog i naročitog, netipičnog“ (227), kao i da pišući treba dati „svedočanstvo *jedne*

duše... negovati svoj glas, svoju strunu..." (254). Na pitanje da li je to dovoljno da se bude pisac, odgovoriće: „Jedino, valjda, ako je i moja izdvojenost tipična za neki sloj ovde, možda baš za onaj koji je sada nosilac kretanja – makar i unazad“ (227). Iako mlad, na početku stvaralačkog puta, Tišma vidi sebe kao deo sveta koji nestaje, i to je možda i suštinski podtekst njegove melanholije: „Pisati o umiranju staroga i jurnjavi za novim“ – to je njegov osnovni poriv, praćen neizbežnom „tugom što tog novog nema“ (184).

Kao nezadovoljnik osuđen da živi u režimu što ograničava individualne slobode i u kojem je svaki egoizam ne samo ideološki ozloglašen već i potencijalno kažnjiv, Aleksandar Tišma ispuniće svoju sudbinu pisca rastrzan između želje da raskine sve veze sa porodicom i zajednicom, da pobegne i utopi se u nekoj drugačijoj stvarnosti u kojoj sluti postojanje nespontanog, slobodnog života, sa jedne strane, i potrebe da ostvari autentičnu vezu sa drugim bićem i drugim ljudima, sa druge. Svoj prvi roman počće da piše u vreme kada je, otvorivši se ka svetu („Kolektiv je sila koja osigurava od osećanja teskobe“ (200)), pred sobom definisao osnovni princip života i stvaranja: „Treba prosto biti čovečan i dobar“ (195). Pisati, zapravo, jeste put ka isceljenju i dobroti: „Činiti dobro – za mene znači pisati dobro i plemenito, voleti ljude, ne pričinja-vati im patnje, već ih celiti od patnji koliko je to u mojoj moći“ (197). Međutim, upravo ti drugi ljudi u isto vreme jesu i izvor njegovih boli i sukoba, pa se i pisanje može shvatiti kao čin pomirenja suprotnosti – unutrašnjih i spoljašnjih konflikata – u kojem će doći do usaglašavanja piščevog „sa svojom dimenzijom“ (231). Našavši se zarobljen u ambivalencijama između egoizma i saosećanja, potrebe za izdvajanjem i pripadanjem,

Aleksandar Tišma zamislio je da za temu svog prvog romana uzme „karijeru onoga mene koji sam mogao postati da sam bio dosledan i sposoban pokvarenjak“ (242). *Široka vrata*, tako, govore o mladiću koji i jeste i nije autor što je neposredno posle oslobođenja – u kojem nije aktivno učestvovao kao deo pobedničke strane – i sam pokušao da nađe i zasluži mesto u posleratnom društvu. Oblikovanje junaka odnosno antijunaka – čija je egoistična priroda i želja za samopotvrđivanjem ilustrovana omiljenom Tišminom temom: seksualnošću koja se kupuje i prodaje umesto da bude izraz i čin ljubavi, jer njegovo približavanje pobednicima nije posledica ubeđenja već pragmatičnosti i slučaja – učinila je ovaj roman, u vreme kada je pisan, izrazito subverzivnim – iako te subverzivnosti pisac možda nije ni bio svestan. Ogolivši unutrašnji svet junaka koji je u stvari bio on sam – Tišma je, zahvaljujući svom autentičnom maniru nemilosrdne autovivisekcije možda istinski verovao da se samokritika u romanu izdiže do opštosti, kao i da na društvenom planu deluje katartično i kohezivno. Iako su urednici u Nolitu i Minervi pravdali odbijanje rukopisa lošim jezikom – što je začudo Tišma uzimao zdravo za gotovo – izgleda da je već tada animozitet vladajućih struktura prema onom tipu proze što će kasnije dobiti oznaku „nove“ ili „stvarnosne“ bio ključni ili jedini razlog njegove nepodobnosti. Kao osnovnu manu socijalističkog društva, kao i glavni motiv prve pobune onih koji su proganjani i surovo kažnjavani kao informbirovci, video je Aleksandar Tišma u činjenici da ono nije rešilo problem „lične sreće“. Usrećiteljska misija levičarskih ideologija osuđena na neuspeh upravo zahvaljujući činjenici što se dobro i zlo u čovekovoј prirodi ne mogu objasniti samo na racionalnom i svesnom nivou – sledstveno

načelu: „Sad kad znam šta je dobro, biću dobar“ – otkrila je svoju parolašku nemoć i u posleratnom društvu socijalističke Jugoslavije. U novom društvu „pravedne“ raspodele materijalnih dobara – tada mahom opšteg siromaštva i oskudice – ljudi nisu postali bolji, i to će biti glavne teme prvih Tišminih romana i pripovedaka, u kojima on oslikava prizore iz savremenog društvenog okruženja.

Početakom 1956. godine Tišma dobija ideju da napiše roman koji bi mogao da bude „još jedan roman o usamljeniku, ali i roman male varoši“ (289), u kojoj junak fizički boravi ali tako što je sebi stvorio drugu stvarnost – stvarnost satkanu od snova „o bekstvu preko granice“ (291). Sa druge strane, zamišljeni junak je „gladan odanosti“ koja ga vuče ženama, što će se u samom romanu otkriti kao glavna prepreka ostvarenju sna o bekstvu: „Uvek je ženska strana ta koja vuče ostajanje, ne muška“ (293). Ideja o romanu kome je dao radni naslov „Begunci“ ne napušta Tišmu, ali je do njegove realizacije još daleko. Fizički lik svog junaka pisac je zamislio vezujući ga za mladića koji ga je „u Zavodu za socijalno osiguranje saslušavao oko mamine penzije, slabašan, inteligentan i siv“ (307). Taj junak je, međutim, po razmišljanju i stremljenju, u isto vreme i sam pisac koga misao o bekstvu u Pariz – „da bi jednom raščistio gde spada“ – ne napušta. U *Dnevniku* ćemo pročitati da je još početkom 1957. godine Tišma razmišljao o romanu na temu bekstva, da je čak počeo i da ga piše, ali ćemo isto tako naslutiti da ga je upravo odbijanje *Širokih vrata* sasvim udaljilo od ove namere i njenog ostvarenja. Vođen mišlju da treba „ukinuti sebe da bi se došlo do ostvarenja sebe u delu“ (372), Tišma je pisanje *Begunaca* pisao i prekidao, okrećući